

УДК 35.324

М. І. РОСЕНКО

**ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕХАНІЗМУ
ФОРМУВАННЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
ТА ЙОГО ВПЛИВ НА СТРУКТУРУВАННЯ ПАРЛАМЕНТУ
У ПЕРІОД (1990 – 2007 рр.)**

Досліджено трансформації механізму створення та його впливу на структурування Верховної Ради України (1990 – 2007 рр.). Визначено основні тенденції розвитку та встановлено взаємозв'язок виборчих систем та партійно-політичного структурування.

Ключові слова: система виборів, мажоритарна, пропорційна, парламент, політичні партії.

The author worked up the transformation of mechanism of forming and its influence to the structuring of Verkhovna Rada of Ukraine (1990 – 2007). There were investigated basic progress trends and relationship between the electoral systems and party political structuring.

Key words: electoral system, majority, proportional, parliament, political parties.

З відновленням незалежності українське суспільство отримало можливість відійти від радянської однопартійної системи та сформувати багатопартійну виборчу систему. Трансформація виборчої системи щодо формування Верховної Ради України за 20 років незалежності засвідчила певні тенденції, аналіз яких дозволить спрогнозувати подальший розвиток.

Демократичні вибори є прикладом вищого безпосереднього вираження влади й волі народу, основою виборних органів державної влади й місцевого самоврядування, інших органів народного представництва, виборних посадових осіб. Основною формою політичної участі в сучасних демократіях є вибори, які здійснюють функцію залучення до управління і є засобом забезпечення політичної відповідальності.

Зміна моделі державного управління, пошук нових інституційних умов становлення консолідованої демократії, яка передбачає ефективну державу, що поєднує у своїй діяльності економічну ефективність, соціальну справедливість та організаційну активність і продуктивність обумовлюють вивчення впливу виборчих систем на процеси, що відбуваються в державі, дозволяють здійснити оцінку ефективності виборчих систем, вимірювати їх якості, співвідносити виборчі системи з партійними системами, визначати характер впливу виборчих систем на електоральну поведінку.

Становленню інститутів парламентаризму, зокрема парламенту присвячено праці сучасних вітчизняних науковців А. Георгиці, В. Журавського, О. Скребець, В. Сичової, Ю. Древалю, В. Звіркової, Г. Журавльової, В. Єрмолаєва, Б. Гагалюка; російських учених М. Баранова,

Л. Смогунова та ін. Проте комплексних ґрунтовних досліджень недостатньо.

Першим кроком демократизації виборчої системи стало внесення до виборчих бюлетенів будь-якої кількості депутатів. Це дозволило провести перші в радянській історії дійсно змагальні вибори на відміну від радянських.

ВРУ I-го скликання (1990 – 1994 рр.) була обрана ще за часів РСРСР (15.05.1990 р.) за мажоритарною системою виборів у два тури [5]. У виборах взяв участь Демократичний блок, до якого увійшли 43 громадські організації, серед них Народний Рух. Загалом від цього блоку було обрано 111 народних депутатів. При існуючій однопартійній системі було обрано 120 безпартійних народних депутатів. Більшість голосів виборців отримали представники лівих сил. Уперше монополія КПРС була порушена. Склад ВРУ оновився на 90 %. ВРУ почала роботу в парламентському режимі, що стало важливим кроком до подолання радянських традицій: один депутат на одне місце, голосування за заздалегідь підготовлені рішення, засідання в сесійному залі один-два дні.

Незважаючи на бурхливі дебати, протистояння різних політичних поглядів, ВРУ I-го скликання змогла прийняти важливі закони для розбудови і становлення новоствореної незалежної держави і демократичного суспільства.

Правовою основою діяльності парламентських груп був тимчасовий регламент, який фіксував можливість об'єднання народних депутатів у групи “за територіальним чи іншим принципом, обраним групою”, які мали об'єднувати не менше 20 осіб [10]. Закон України “Про статус народного депутата”, за яким депутат здійснював свої повноваження з частковим або повним звільненням від виробничих або службових обов'язків, не сприяв політичному структуруванню парламенту [8]. Тимчасовий Регламент ВРУ містив норму, яка тою чи іншою мірою запобігала появі парламентської кризи, а саме передбачалося, що сесії ВРУ є правомочним за умови, якщо в ній бере участь менше двох третин, але більше половини від загальної кількості та той час Верховної Ради УРС. Та все ж, політична ситуація, що була покликана гострою економічною кризою, обумовила прийняття рішення про дострокові вибори ВРУ та Президента України, обраного в 1991 р. на п'ять років.

ВРУ II-го скликання обиралася достроково (27.03.1994 р.) за мажоритарною системою, але в умовах багатопартійності [3]. Показовим є те, що переважна кількість кандидатів-партійців висувалася не партіями, а трудовими колективами. За законом могли бути визнані дійсними вибори в кожному окремо окрузі лише за умови, як що участь у голосуванні взяло участь 50 % виборців плюс один голос. У разі визнання виборів недійсними призначалося переголосування. Окрім цього, один з кандидатів повинен був набрати більш, ніж 50 % голосів виборців, в іншому випадку призначалося переголосування, у якому брали участь два кандидата, які набрали найбільшу кількість голосів виборців. Якщо і в цьому разі ніхто не набирав більш ніж половини голосів виборців, призначався третій тур. Це обумовило те, що було призначено і третій, і четвертий тури. У першому турі тільки в 49 округах з 450 було виконано зразу дві умови – мінімальна явка виборців та абсолютна більшість голосів виборців на користь одного з кандидатів. У другому турі,

що законом проводився за два тижня, вибори відбулися лише в 289 округах – у 92 ніхто не набрав більше ніж 50 % голосів, і в 20 округах недостатньою була явка виборців, у двох вибори були визнано недійсними. За результатами двох турів було обрано 405 народних депутатів, політичні пререференції виборців яких наведено на рис. 1 [19, с. 32].

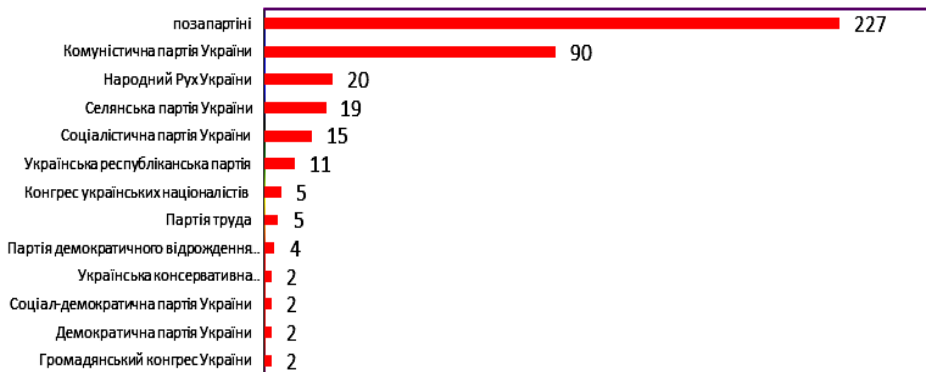

Рис. 1. Результати виборів до ВР України 1994 р. (I та II тур)

По одному мандату отримали представники Християнсько-демократичної партії України (ХДПУ) та Партії економічного відродження Криму.

Третій тур виборів було проведено 24.07.1994 р., а оскільки переголосування в деяких округах не відповідало всім стандартам, то було проведено ще й четвертий тур. Зазначене вказує на недосконалість виборчого законодавства того часу, а те, що з 14 партій, представники яких було обрано до парламенту, офіційно висунули своїх кандидатів лише КПУ, НРУ, СПУ, УРП, КУН, ПТ вказує, що партії на той час не були готові до загальнонаціональної виборчої кампанії.

Як видно з аналізу, за результатами виборів позапартійні депутати склали більшість депутатського корпусу, що робило проблематичним політичне структурування і в цій парламентській каденції.

Положенням про депутатські групи (фракції) у ВРУ передбачалось, що депутатські групи формуються як на партійній, так і на позапартійній основі, за умови наявності в них не менш як 25 осіб [9]. У складі їх фракцій (груп, які формувалися за партійною приналежністю) могли бути й позапартійні депутати, за умови, що вони підтримують програмні документи відповідної партії. Фракції отримували право на пропорційне представництво в усіх органах ВРУ. Заборона на утворення депутатських груп за територіальною ознакою за відсутності положень про міжпартійні парламентські коаліції, парламентську більшість та опозицію, виявилася недостатньою для структурування парламенту. Самостійно лише дві партії – КПУ и НРУ – були в змозі створити власну фракцію.

У ВРУ було створено фракції “Комуністи за соціальну справедливість та народовладдя”, “Соціалістична фракція”, “Народний Рух України” та депутатські групи “Реформи”, “Державність”, “Центр”, “Єдність”, “Аграрники України”, “Межрегіональна депутатська група”. Депутати, які не увійшли до складу зазначених груп і фракцій створили групу “Незалежні”. У складі парламенту лівим партіям належало 30,61 % депутатських мандатів, правим – 9,13 %, центристам – 4,19 %.

Слабкість політичного структурування в тодішньому українському парламенті обумовлена й тим, що жодна з політичних сил, представлених в українському парламенті, не була спроможна утворити (раніше це не вимагалось законодавством) парламентську більшість і взяти політичну відповідальності за діяльність парламенту. Проте аналіз голосувань членів груп і фракцій на першій, і наступних сесіях засвідчує, що у ВРУ II-го скликання постійно існувала більшість із народних депутатів, які належали до груп і фракцій правої орієнтації, – “Незалежні”, “Аграрники за реформи”, “Єдність”, “Центр”, “Державність”, “Рух”, “Реформи”, але об’єднатися в парламентську більшість вони не змогли.

Якісно новий етап політичного структурування в українському парламенті розпочався в 1998 р. з принципово нової системи виборів до ВРУ. Вони проводилися за мажоритарно-пропорційною системою виборів: 50 % народних депутатів обирались за пропорційною системою і 50 % – за мажоритарною системою. У багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі (225 мандатів) за перемогу змагались політичні партії та виборчі блоки партій, яким належало подолати чотиривідсотковий виборчий бар’єр. За мажоритарною системою відносної більшості обирались 225 депутатів в одномандатних виборчих округах [1].

Відповідно до виборчого закону 1997 р., для того щоб зареєструвати список кандидатів, партія (блок) повинна була внести грошову заставу та зібрати на свою підтримку не менше 200 тис. виборців, за умови не менше 10 тис. підписів у кожній із 14 областей України. Ці умови, а також чотиривідсотковий виборчий бар’єр зробили проблематичним шанси на перемогу у виборчих перегонах.

Та все ж у парламентських виборчих перегонах 1998 р. брали участь дев’ять блоків, що об’єднали 19 партій та 21 блок, з них подолали чотиривідсотковий бар’єр сім партій та один блок.

У багатомандатному окрузі найбільше голосів здобула КПУ – 24,65 % (84 мандати) [22].

В одномандатних округах обрано висунутих від партій та партійних самовисуванців 116, які представляли вісім блоків та 15 партій, з яких чотиривідсотковий бар’єр не подолали сім блоків та вісім партій. Загалом від них було обрано лише 36 народних депутатів. Позапартійних було обрано 102 народних депутата в одномандатних округах. Партії, які подолали бар’єр з партійцями обраними в одномандатних округах, отримали 305 мандатів.

Рис. 2. Результати парламентських виборів 1998 р.

Загалом, кількість партій, які взяли участь у парламентських виборах 1998 р., досягла 40.

З аналізу видно, що парламент слабоструктурованим: вісім партій і блоків мали разом 67,7 % чи дві третини мандатів від загального складу ВРУ. Прийняття рішень було проблематичним, так як домовлятися було вкрай складно, незважаючи на те, що всі вони, крім НРУ (44 мандата), були лівого чи центристського спрямування.

Завдяки чотирирівневому бар'єру до Парламенту не потрапили невеличкі партії, і зросла кількість партій, що об'єдналися в блоки. Але наявність депутатів, обраних від мажоритарних округів, що були дифузною силою, заважала структуризації парламенту. Їх голосування на свій розсуд створювало непередбачувану, постійну змінювальну ситуаційну більшість у ВРУ. З метою мінімізації цих непередбачених кореляцій було прийнято рішення, що фракції у Парламенті можуть створюватись тільки на партійній основі. Регламент ВРУ не стимулював утворення "парламентської більшості", тому що право на пропорційне представництво в усіх органах ВРУ мали фракції, і в ньому не йшлося ні про коаліцію, а ні про більшість. Поляризація Парламенту набула більш виражених форм та в 2000 р. фракції, що належали до правого ідеологічного спектру, об'єдналися в парламентську більшість. Суттєвого впливу на управління державою вона не мала тому, що за Конституцією Верховна Рада України лише давала згоду на призначення Прем'єр-міністра і практично не мала брати участі у формуванні уряду, який був сформований не більшістю і реалізовував незалежну від неї політику.

Позитивними наслідками запровадження змішаної виборчої системи було зменшення кількості партій переможців виборчих перегонів, зростання серед

них надпартійних блоків, збільшення партійного фактора у виборах на мажоритарних округах.

Парламентські вибори в 2002 р. відбувалися також за змішаною мажоритарно-пропорційною системою, але виборчий бар'єр для пропорційної частини було збільшено до 6 %. На той час кількість політичних партій у країні наближалася до 120. Вимоги попереднього виборчого процесу (збір підписів на свою підтримку не менше 200 тис. виборців за умови не менше 10 тис. підписів у кожній із 14 областей України) обумовили також розповсюдження мережі партійних організацій у регіонах. Цим також покликано збільшення блокування партій.

У виборах до ВРУ четвертого скликання (2002 р.) змагалися 12 блоків та 21 партій. 3 них подолали 6 % бар'єр три партії та три блоки.

У багатомандатному окрузі переможцем став виборчий блок "Наша Україна" – 23,57 % голосів (70 мандатів) [22].

Партії, які подолали виборчий поріг, отримали 75,72 % голосів виборців, решта партій і блоків набрали 18,12 % голосів.

В одномандатних округах обрано висунутих від партій і партійних самовисуванців 156, які представляли п'ять блоків та шість партій, з яких шестивідсотковий бар'єр не подолали два блока та три партії. Загалом від них було обрано лише 12 народних депутати. Позапартійних було обрано 72 народних депутата в одномандатних округах [22]. Загалом партії, які подолали шестивідсотковий бар'єр з партійцями, обраними в одномандатних округах, отримали 369 мандатів.

Звертає увагу на себе той факт, що виборчий блок "За Єдину Україну" у пропорційній частині виборів отримав лише 35 мандатів, а разом з однопартійцями, які перемогли в одномандатних округах в парламенті, мав більшість мандатів – 121.

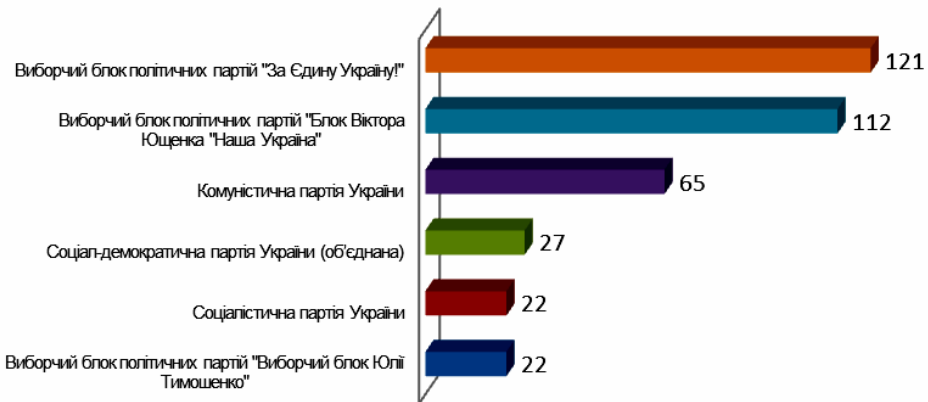

Рис. 3. Результати парламентських виборів у 2002 р.

З аналізу видно, що парламент був добре структурованим: шість партій і блоків мали разом 82 % мандатів. Проблемою було те, що ці партії представляли різний ідеологічний спектр та не могли знайти порозуміння в питаннях щодо вектора розвитку країни, внутрішньої та зовнішньої політики.

Більшість, що була створена 8 жовтня 2002 р. (230 народних депутатів), була нетиповою для демократичних країн. Дев'ять фракцій, що утворювали це внутрішньо парламентське об'єднання, отримали підтримку лише 18 % виборців. До того ж утворення більшості стало можливим завдяки приєднанню до її складу 15 народних депутатів, котрі раніше належали до опозиційних фракцій (вісім з “Нашої України”, по три – з фракцій КПУ та БЮТ, один – із СПУ).

Покращити процеси політичного структурування парламенту була покликана норма, відповідно до якої фракції формуються лише на підставі партій і виборчих блоків партій, що подолали чотиривідсотковий бар'єр, за умови, що до складу кожної з фракцій належить не менше 14 народних депутатів. Проте міжфракційна “міграція” досягла значних масштабів. Окремі депутати вважали таку норму порушенням депутатських прав. За зверненням народних депутатів до Конституційного Суду з конституційним поданням щодо визнання неконституційності вищезгаданої постанови, Конституційний Суд ухвалив рішення про невідповідність Конституції вищезазначених змін до Регламенту ВРУ [6]. Перманентний процес фракційної міграції народних депутатів, переформатування та створення нових фракцій продовжився.

Подальші події – парламентська криза кінця 1999 р. – початку 2000 р., результати президентських виборів і проголошення підготовки до Всеукраїнського референдуму сприяли процесу політичного структурування ВРУ – було створено парламентську більшість правого спрямування, до якої увійшли 242 депутати (меншість лівого спрямування налічувала 157 народних депутатів) [21].

Розвиток подій показав, що тодішня парламентська більшість не була ані політично, ані ідеологічно стійкою. Нестабільність парламенту показали президентські вибори і “помаранчева революція” (2004 р.), після яких відбулося чергове і суттєве “переформатування” парламентських фракцій, а партійну приналежність змінили 130 народних обранців. Згодом, у 2005 р., у процесах політичного структурування домінували суто суб'єктивні чинники, наприклад, кандидатура Ю. Тимошенко (04.02.2005 р.) на посаду Прем'єр-міністра була підтримана 373 голосами народних депутатів, а кандидатуру Ю. Єханурова у вересні того ж року підтримувало лише 120 депутатів. Парламентські фракції КПУ, БЮТ, СДПУ(о), “Регіони України” та ПРП виявили спільні позиції. При цьому незрозуміло, яка партійна сила чи блок несуть відповідальність за стан справ у країні та за діяльність уряду.

За відсутності сталих традицій парламентаризму та браком досвіду партійного будівництва змішана система виборів в умовах президентсько-парламентської форми правління істотно не поліпшила політичне структурування парламенту, але питання щодо доцільності функціонування парламентської більшості було знято.

Наступним періодом структурування українського парламенту стали наступні вибори до ВРУ. Парламент п'ятого (26 березня 2006 р.) та шостого (30 вересня 2007 р.) скликань обирався за пропорційною системою [14]. Закон України “Про вибори народних депутатів України” базувався на пропорційній системі та містив тривідсотковий бар'єр [2].

У ВРУ 2006 р. у виборчих перегонах брали участь 16 блоків та 29 партій. З них подолали тривідсотковий бар'єр три партії та два блоки (рис. 4).

Переможцями парламентських виборів 2006 р. стала Партія регіонів (186), але до формування парламентської коаліції приступили Блок “Юлії Тимошенко” та Блок “Наша Україна”, які сукупно отримали 243 депутатських мандати. Як засвідчили події того часу, боротьба за керівні посади була важливішою, ніж єднання політично споріднених сил. Офіційно оголошена 22 червня 2006 р. [17] більшість у складі 239 депутатів, припинила своє існування вже 6 липня 2006 р., коли 30 депутатів від СПУ заявили про вихід з коаліції [15]. Виникла “антикризова” коаліція [16] у складі фракцій Партії регіонів (ПР), КПУ, СПУ, яка сформувала коаліційний уряд. Лідер БЮТ Ю. Тимошенко оголосила про утворення парламентської опозиції лише 22 вересня 2006 р. [20, с. 133].

Склад уряду був нетиповим для коаліційних урядів. До нього увійшли представники від фракції “Нашої України”, яка не належала до коаліції, а також ті, що обіймали міністерські посади, що були формально в компетенції коаліції депутатських фракцій. Жодної політичної угоди при цьому не було підписано. За своєю суттю така співпраця є фактичною розширеною коаліцією. Почасти такий неприродний симбіоз можна пояснити тяжінням деяких політиків до широкої коаліції, частково – небажанням деяких представників меншості переходити в опозицію. Усе це зайвий раз вказує на значні труднощі у справі консолідації парламентської опозиції.

Неприродна ситуація, яка склалась, тобто коаліція політичних сил з протилежних сторін ідеологічного спектру обумовила управлінську кризу.

Історія розвитку парламентаризму має ще один приклад, який підтверджує висновок, що досить проблематичним є співробітництво політичних інститутів, що належать до протилежних ідеологій. Ця ситуація, на наш погляд, є гіршою за “розділене правління, адже зумовлює блокування роботи всіх вищих інститутів влади. Спроба вирішити ситуацію неконституційним способом, шляхом переходу окремих депутатів з опозиційних фракцій в урядову більшість, посилення кризових явищ зумовило появу Указів Президента України “Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України” [13].

У позачергових виборах до ВРУ 2007 р. у виборчих перегонах брали участь 10 блоків та 10 партій. З них подолали тривідсотковий бар'єр дві партії та три блока.

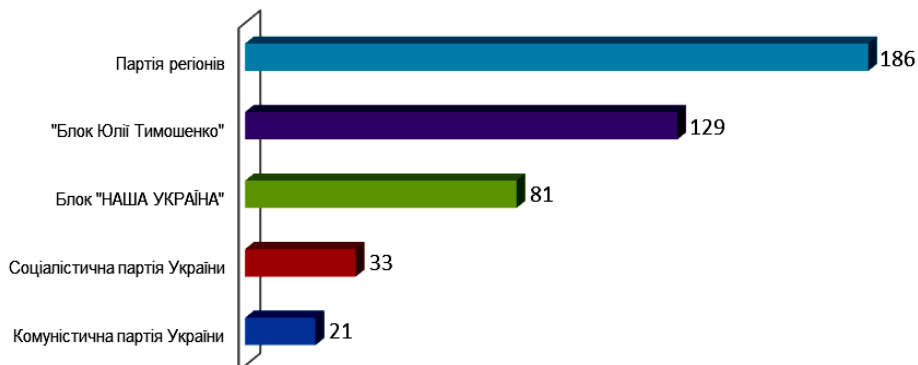

Рис. 4. Результати парламентських виборів 2006 р.

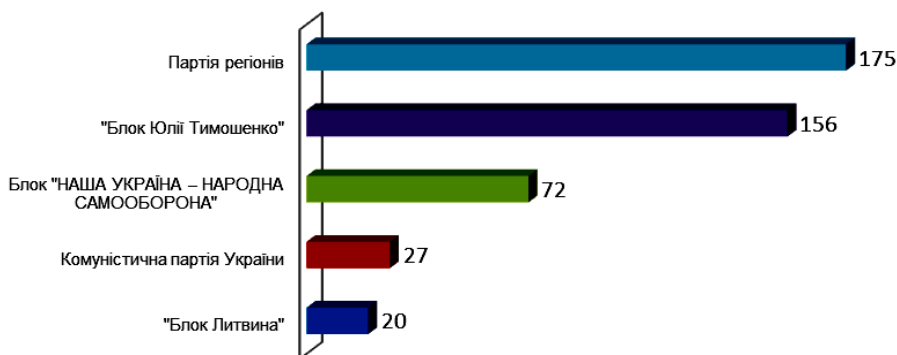

Рис. 5. Результати дострокових парламентських виборів до ВРУ 2007 р.

Парламентські вибори 2007 р. підтвердили певне політичне структурування суспільства, за виключенням того, що замість СПУ до парламенту потрапив блок В. Литвина. Виборчий поріг подолали п'ять партій з 20. Партія регіонів, яка стала переможцем у виборчих перегонах, самотужки створити більшість не могла. БЮТ і "Наша Україна – Народна самооборона", які разом мали невеличку перевагу (228 мандатів) [22], створили парламентську коаліцію [11]. Коаліційний уряд було створено вже 18 грудня 2007 р. [Там же], і того ж дня лідер ПР В. Янукович оголосив про перехід цієї політичної сили в опозицію. Політична ситуація змінилася тільки після виборів Президента України й 2009 р. та після прийняття Закону України "Про внесення змін до Конституції України" [4] з порушенням процедури внесення змін до Конституції [18].

З урахуванням вищевикладеного матеріалу можна зробити такі висновки. Інституційне дослідження засвідчило що виборчі системи включають комплекс правил, які визначають характер виборчої системи і поведінку в цій системі, вплив на електоральну поведінку, на партійні системи, на структуру парламентів на основні політичні структури.

За період 1990 – 2007 рр. система виборів до Верховної Ради України еволюціонувала від мажоритарної до пропорційної, що обумовило певне партійно-політичне структурування: від однопартійної до майже системи крупних партій, від дифузної фракційності та нетривалих коаліцій до стійких фракцій, чисельний склад яких дозволяє забезпечити більшість при прийнятті державних рішень.

Література:

1. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 24 вересня 1997 р. № 541/97-ВР // ВВР України. – 1997. – № 43. – Ст. 280.
2. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 25 березня 2004 р. № 1665-IV // ВВР України. – 2004. – № 27 – Ст. 28.
3. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 18 листопада 1993 р. № 3623-XII // ВВР України. – 1993. – № 48. – Ст. 455.
4. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
5. Про вибори народних депутатів Української РСР : Закон УРСР від 27 жовтня 1989 р. № 8304-XI // ВВР України. – 1989. – Дод. до № 45. – Ст. 626.
6. Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів Верховна Рада України : Закон України від 1 лютого 2011 р. № 2952-VI. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
7. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон УРСР від 27 жовтня 1989 р. № 8303-XI // ВВР України. – 1989. – № 45 (дод.) – Ст. 624.
8. Про статус народного депутата : Закон України від 17 листопада 1992 р. № 2790-XII // ВВР України – 1993. – № 3. – Ст. 17.
9. Про депутатські групи (фракції) у Верховній Раді України : постанова Верховної Ради України від 13 травня 1994 р. № 11/94–ВР // ВВР України. – 1994. – № 21. – Ст. 134; № 22. – Ст. 153.
10. Про Тимчасовий регламент засідань Верховної Ради Української РСР дванадцятого скликання : постанова Верховної Ради УРСР від 22 травня 1990 р. № 6-XII // ВВР України – 1990. – № 25. – Ст. 391.
11. Про формування складу Кабінету Міністрів України : постанова Верховної Ради України від 18 грудня 2007 р. № 10-VI. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
12. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України VI скликання та призначення позачергових виборів : Указ Президента України від 9 жовтня 2008 р. № 911/2008. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

13. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України : Указ Президента України від 2 квітня 2007 р. № 264/2007. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

14. Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України : Указ Президента України від 2 квітня 2007 р. у зв'язку з неповноважністю Верховної Ради України та достроковим припиненням її повноважень : Указ Президента України від 5 червня 2007 р. № 497/2007. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

15. Про припинення діяльності коаліції депутатських фракцій : повідомлення Верховної Ради України від 11 липня 2006 р. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

16. Про створення Антикризової коаліції у Верховній Раді України п'ятого скликання : повідомлення Верховної Ради України від 7 липня 2006 р. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

17. Про створення у Верховній Раді України п'ятого скликання Коаліції демократичних сил : повідомлення Верховної Ради України від 22 червня 2006 р. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

18. Справа за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) № 1–45/2010 : рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. № 20-рп/2010. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

19. *Вибори в Україні 1994 р.* – вид. 2-ге, доп. // Міжнародна Фундація Виборчих Систем (IFES). – К., 1995. – 231 с.

20. *Древаль Ю. Д.* Організація і діяльність парламентів: теоретико-методологічні засади / Ю. Д. Древаль. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2009. – 184 с.

21. Матеріали за базою даних Верховної Ради України. – Режим доступу : www.rada.gov.ua

22. Матеріали за базою даних Центральної Виборчої комісії України. – Режим доступу : www.cvk.gov.ua

23. *Украина без Кучмы. Год оранжевой власти.* Январь 2005 – Март 2006 года / М. Погребинский, А. Толпыго. – К. : Оптима, 2007. – 744 с.

Надійшла до редколегії 10.06.2011 р.